

Laura Gilliam og Eva Gulløv

Civiliserende institutioner

Om **idealer** og
distinktioner
i opdragelse

Aarhus Universitetsforlag

Civiliserende institutioner

Laura Gilliam & Eva Gulløv

Civiliserende institutioner

Om idealer og distinktioner i opdragelse

– med bidrag af Dil Bach og Karen Fog Olwig

Aarhus Universitetsforlag |

Civiliserende institutioner. Om idealer og distinktioner i opdragelse
© Laura Gilliam, Eva Gulløv, Dil Bach og Karen Fog Olwig
og Aarhus Universitetsforlag 2012

Omslag: Camilla Jørgensen, Trefold
Bogen er sat med Janson Text
Ebogsproduktion: Narayana Press

ISSN 2245 2737
ISBN 978 87 7124 268 3

Antropologiske studier nr. 1

Antropologiske studier præsenterer ny antropologisk forskning inden for en bred vifte af fagets felter. Bogserien er fagfællebedømt og omfatter monografier såvel som antologier affattet på både dansk og engelsk.

Aarhus Universitetsforlag
Fax 87 15 38 75
www.unipress.dk

Aarhus
Langelandsgade 177
8200 Aarhus N

København
Tuborgvej 164
2400 København NV

Bogen er udgivet med støtte fra Aarhus Universitets Forskningsfond,
Forskningsrådet for Samfund og Erhverv samt Augustinusfonden.

Indhold

Forord	7
<i>Laura Gilliam og Eva Gulløv</i>	
Indledning	9
<i>Laura Gilliam og Eva Gulløv</i>	
KAPITEL 1	
Civilisering	17
Et perspektiv på opdragelse, omgangsformer og distinktioner	
<i>Laura Gilliam og Eva Gulløv</i>	
KAPITEL 2	
Samfundets børn	39
Civilisering, barnesyn og institutionalisering	
<i>Laura Gilliam og Eva Gulløv</i>	
KAPITEL 3	
Den tidlige civilisering	63
En flertydig bestræbelse	
<i>Eva Gulløv</i>	
KAPITEL 4	
Børns socialitet	97
Fortolkning og forhandling af civiliseringsprojektet i børnehaven	
<i>Karen Fog Olwig</i>	

KAPITEL 5	
Sociale børn og gode klasser	<u>119</u>
Konstruktionen af civiliserede fællesskaber i skolen	
<i>Laura Gilliam</i>	
KAPITEL 6	
Den umulige klasse	<u>159</u>
Skolens identitetslektioner for <i>ressourcesvage</i> børn	
<i>Laura Gilliam</i>	
KAPITEL 7	
De gode borgere	<u>185</u>
Skolens identitetslektioner for <i>privilegerede</i> unge	
<i>Laura Gilliam</i>	
KAPITEL 8	
Det civiliserede familieliv	<u>211</u>
Opdragelse i velstående familier	
<i>Dil Bach</i>	
KAPITEL 9	
Civiliserende institutioner	<u>251</u>
Børneopdragelse i det danske velfærdssamfund	
<i>Laura Gilliam og Eva Gulløv</i>	
Litteratur	<u>285</u>
Navneregister	<u>295</u>
Emneregister	<u>299</u>

Forord

Denne bog er resultatet af forskningsprojektet ‘Civilizing Institutions in a Modern Welfare State’, finansieret af Forskningsrådet for Samfund og Erhverv. Projektet blev påbegyndt i 2005 og omfatter, ud over undertegnede, projektdeltagerne Karen Fog Olwig og Dil Bach, der har bidraget til bogen, samt Helle Bundgaard, der dog i en tidlig fase måtte lade projektet vige for andre forpligtelser. Knyttet til projektet var også Sally Anderson, der havde et parallelt projekt om civiliserende missioner i friskoler og tidligere har lavet et arbejde om “civil socialitet” omkring børns deltagelse i frivillige organisationer. Vi vil gerne benytte forordet her til at takke Karen, Dil, Helle og Sally for samarbejdet om projektet og deres vigtige bidrag til analyserne i denne bog.

Vi har også haft stor glæde af såvel uformelle som mere formelle diskussioner med en bredere skare af nære kolleger om emner relateret til børn og opdragelse i dagens samfund. Ud over de inspirerende samtaler, som vi løbende har haft med vores kolleger på børneforskningsfeltet i Danmark, har vi haft rigt udbytte af kommentarer til vores projekt både ved de seminarer, vi selv har afholdt, og ved de internationale seminarer, vi har deltaget i. I den forbindelse vil vi takke Allison James, Richard Jenkins, Bradley Levinson, Robert van Krieken, Noel Dyck, John Gillis, Susan Brownell, Vanessa Fong og Liisa Malkki for deres tankevækkende kommentarer og komparative bidrag til vores foreløbige analyser.

De mange børn og forældre, pædagoger og medhjælpere, lærere og skoleledere, der har ladet os få indblik i deres hverdag, indtager af indlysende grunde en særlig position. Uden deres tålmodighed i forhold til at lade os observere og interviewe havde der ikke været noget materiale at analysere, og denne bog var ikke blevet skrevet. Vi er dybt taknemmelige over denne åbenhed, der har givet os et indgående indblik i, hvordan hverdagen former sig i forskellige hjem, daginstitutioner og skoler.

I forbindelse med arbejdet med bogen her har vi haft stor gavn af den indsats, som en række kompetente læsere har ydet ved at læse større eller mindre dele af manuskriptet igennem i forskellige faser. Her vil vi gerne rette en varm tak til Lars Hem, der læste og gav gode kommentarer til de to første kapitler i en tidlig fase,

og til Jan Kampmann, der læste hele det lange manuskript igennem og gav mange relevante anbefalinger til helheden. Henrik Vigh og John Gulløv skylder vi en særlig tak. De har begge beriget analyserne ved at læse og kommentere flere af bogens kapitler og ikke mindst tage del i jævnlige diskussioner om bogens emner. Endelig vil vi gerne takke en anonym fagfælle, der har givet nyttige kommentarer til hele manuskriptet, og ikke mindst Iben Stampe Sletten, vores forlagsredaktør på Aarhus Universitetsforlag, der har kommenteret manuskriptet med forbilledlig grundighed.

At manuskriptet nu foreligger som bog, skyldes også en økonomisk støtte fra forskellige sider, som vi er meget taknemmelige for. Forskningsrådet for Samfund og Erhverv har finansieret forskningsprojektet, mens Aarhus Universitets Forskningsfond og Augustinusfonden har ydet vigtige bidrag til at dække udgivelsesomkostningerne. Til sidst står bare tilbage at sige hinanden tak. Det har været et spændende, men også udfordrende projekt at omsætte et så komplekst begreb som 'civilisering' til et analytisk redskab, der var anvendeligt i forhold til etnografiske undersøgelser i børnehaver, skoler og hjem. Denne øvelse kunne ikke være lykkedes uden et usædvanlig fint, inspirerende – og ikke mindst civiliseret – samarbejde.

Laura Gilliam og Eva Gulløv

Indledning

Laura Gilliam og Eva Gulløv

Denne bog handler om den opdragelse, der finder sted i danske børneinstitutioner. Børns opdragelse omtales generelt som deres forældres opgave og ansvar, men i velfærdssamfund som det danske er det også et anliggende for både samfund og stat. Det vidner de mange børneinstitutioner om, ligesom den store opmærksomhed på børns trivsel og opførelse fra både medier og politikere fortæller om en udtalt bevågenhed og statslig prioritering. Denne samfundsinvolvering gør det interessant at se nærmere på børneinstitutionerne. For hvad er det egentlig, børn skal opdrages til? Hvad er det for værdier for opførelse og omgang, der arbejdes med? Hvad er det for mennesker og medborgere, man gerne vil danne? – og stemmer disse opfattelser overens med den opdragelsespraksis, der foregår i familier? Hvilke interesser er institutionaliseringen af børneopdragelsen udtryk for, og hvilke konsekvenser har den for børnene og for samfundet? Det er sådanne spørgsmål, der er udgangspunktet for nærværende bog.

På baggrund af etnografiske feltarbejder i daginstitutioner, folkeskoler og udvalgte familier, samt interviews med 4-22-årige børn og unge mennesker, forældre, pædagoger, lærere og institutionsledere vil vi præsentere en række analyser af institutionsliv og opdragelse. I de ni kapitler, bogen rummer, analyseres således de forskelligartede dannelsesinteresser og tiltag, der i danske børneinstitutioner og familier retter sig mod at gøre børn til ordentlige mennesker, elever, familie-medlemmer og medborgere. Samtidig udforskes det, hvordan børn håndterer disse ambitioner og tiltag, og hvad de betyder for deres handlemåder, sociale relationer og identiteter. Idet bogen tager en antropologisk vinkel på disse temaer, er hensigten at afdække det kulturelle grundlag for institutionernes virke. Håbet er at give indblik i de ambitioner og værdier, der mere overordnet ligger bag den institutionelle organisering af børns liv i det danske velfærdssamfund, og undersøge de betydninger og konsekvenser, de har både for børn og for det bredere samfund.

Et civiliseringsperspektiv på danske børneinstitutioner

Institutionernes opdragelsesprioriteringer og -tiltag vil blive belyst med begrebet *civilisering* inspireret af den tyske sociolog Norbert Elias' arbejder. Civilisering betegner både en hensigt om at gøre nogen (en selv eller en anden) til et dannet og respektabelt menneske og den proces, der fører til dette mål. Det indebærer således både visioner og idealer, sociale praksisser og en proces, der skaber ændringer i folks måde at opføre sig på over tid. At være civiliseret henviser til forestillinger om det socialt kultiverede og distingverede menneske, der mestrer anerkendte omgangsformer. Det vil sige opfører og udtrykker sig på måder, der opfattes som beherskede og anstændige og derved hæver sig over andre, der menes at opføre sig mere upassende, barbarisk eller vulgært. Selvom vores analyser på en del måder adskiller sig fra Elias' arbejder, har vi fundet inspiration i hans teoretiske pointer om, at standarder og normer for opførsel reflekterer sociale dominansforhold og gensidige positioneringer. Bestemte måder at omgås og opføre sig på etableres som de legitime og overlegne – det civiliserede – og fungerer dermed som målestok for menneskers vurdering af dem selv og andre. I forhold til udforskning af opdragelse giver denne teoretiske tilgang blik for, at opdragelse altid rummer idealer, men samtidig skriver sig ind i en dominansstruktur, hvor kun visse former for opførsel og omgang anerkendes.

Andre forskere har anvendt beslægtede begreber til at beskrive det formative arbejde med børn, såsom Schiffauer et al., der undersøger, hvad de kalder "civil enculturation" i skoler i Holland, Storbritannien, Tyskland og Frankrig (Schiffauer et al. 2004). Begrebet civil enculturation beskriver også opdragelse til bestemte "norms of civility", men det er ikke baseret på Elias' mere vidtfavnende civiliseringsbegreb og retter sig først og fremmest mod at beskrive den uddannelsesproces, igennem hvilken børn bliver medlemmer af en civil kultur (Baumann 2004, s. 2-4). Sociologen Richard Jenkins har anvendt samme begreb og tilgang til at beskrive, hvad der lokalt betegnes "dannelse" i den danske by Skives børneinstitutioner (Jenkins 2011). Til forskel fra disse forskere trækker antropologen Sally Anderson på dele af Elias' civiliseringsteori i sin analyse af danske skoler og idrætsforeningers arbejde med at skabe, hvad hun kalder "civil socialitet" mellem børn, der skal ud i det civile samfund (Anderson 2000, 2008). Som det vil fremgå, er der flere lighedstræk mellem vores analyser her og især Andersons arbejde, men i forhold til både Schiffauer et al., Jenkins og Anderson bruger vi andre og mere omfattende dele af Elias' teori om civilisering, idet vi er mere optaget af de diskussioner af forholdet mellem adfærd, distinktion og dominans, som hans civiliseringsbegreb retter sig mod.

Elias' understregning af sammenhængen mellem opførsel og vurdering, mellem et kulturelt værdigrundlag og hierarkiske sociale positioner, peger nemlig på et distinktions- og dominansaspekt ved opdragelse, som vi ikke mener indfanges lige

så godt med beslægtede begreber (enkulturation, socialisering, dannelse, disciplinering) og som let overses, når fokus i stedet rettes mod det enkelte barns udbytte eller pædagogikken i den enkelte institution. Civiliseringsbegrebets styrke ligger i dets fokus på sammenhængen mellem værdier og skel, og det er derfor velegnet til på én gang at belyse dominerende værdier og subtile distinktionsprocesser i den institutionelle opdragelsespraksis. Det er disse værdier og distinktioner, som børn skal forholde sig til og lære at mestre, og som over tid indgår i deres forståelser af både dem selv og andre.

Det er imidlertid vigtigt at understrege, at civiliseringsbegrebet ikke betegner bestemte universelle værdier eller nogle alment gældende normer for opførsel. Det vil altid være et empirisk spørgsmål, hvad der konkret udgør kriterierne for det civiliserede i et samfund. Forskellige folk og samfund har varierende opfattelser af, hvilke opførselsformer som er mest civiliserede, og hvilke symboler der virker distingverende. Heller ikke inden for et enkelt samfund er det entydigt, hvad der opfattes som 'det civiliserede menneske'; tværtimod er det et emne, der konstant er til forhandling mellem forskellige sociale grupper. Ikke desto mindre vil det ofte være tilfældet, at nogle grupper har større mulighed for at sætte deres forståelser af, hvad der er respektabelt, igennem, ligesom man i europæisk sammenhæng kan konstatere en vis konsistens i, hvad der opfattes som civiliseret. Sådanne opfattelser har sat deres præg på synet på børn, opdragelse og børneinstitutioner og på de værdier og krav, børn er blevet mødt med. Men opfattelser, værdier og krav er altså hverken entydige eller statiske, selvom de godt kan rumme en vis kontinuitet. Der er løbende stridigheder om, hvad børn skal kunne og lære, hvordan de skal opføre sig, og hvad der kendetegner det ordentlige barn og den gode opdragelse. Normerne for det civiliserede menneske er genstand for stadig forhandling, som afspejler dominansrelationer og værdikonflikter i samfundet.

I disse forhandlinger tager også børn del. Selvom deres indflydelse kan være begrænset, er det vigtigt at have blik for, at børn også selv er aktive deltagere i opdragelse og ikke bare passive modtagere af voksnes civiliseringsbestrebelse. De indordner sig eller opponerer, omfortolker eller har andre interesser og udfordrer således også løbende de pædagogiske tiltag. Det er langt fra altid, at udkommet af de opdragelsesmæssige bestrebelse bliver som tilsigtet, hvad der i større perspektiv godt kan bidrage til nye forståelser og værdier.

En del af forhandlingen om, hvad der er civiliseret, foregår mellem forældre og institutioner. Hvad skal prioriteres i opdragelsen? Hvem har ret til barnet og myndighed til at bestemme, hvordan det skal opdrages? Det danske samfund er – i tråd med de øvrige skandinaviske samfund – interessant her, fordi den massive institutionalisering viser, at de offentlige pasnings- og skoleinstitutioner i vidt omfang kræver

og gives ret til at opdrage børn fra de yngste aldre. Ved at sætte fokus på opdragelsespraksis i familier, daginstitutioner og skoler vil vi undersøge den forhandling af roller, autoritet og prioriteringer i forhold til børns opdragelse, der finder sted i og mellem den private og den offentlige sfære, men også undersøge, hvilke træk der på tværs af institutionstyperne synes gennemgående i det formative arbejde med børn.

Vores udgangspunkt er, at institutioner er privilegerede steder at undersøge et samfunds dominante kulturelle værdier, forestillinger og sociale hierarkier. Det gælder ikke mindst de statsetablerede børneinstitutioner, der har til opgave at forvalte dominerende interesser og forestå læring og opdragelse på et givet grundlag. Analyser af hverdagslivet i sådanne institutioner kan derfor give indblik i værdier og normer, der er tilstrækkeligt betonet og prioriteret til, at de indgår i det institutionelle grundlag, og samtidig klarlægge, hvordan disse værdier fortolkes, forhandles og udbredes. Et studie af civilisering i institutioner kan således bidrage til at indkredse de processer, der etablerer bestemte værdier og handlemåder som de rigtige og kulturelt dominerende dvs. mest udbredte, fremherskende og formative. Med denne tilgang er det samtidig muligt at pege på, hvilke børn og hvilke adfærdsformer der ikke lever op til standarderne, men opfattes som forkerte og dermed falder moralsk igennem i et socialt hierarki.

Den etnografiske tilgang

Bogen er som sagt baseret på etnografiske undersøgelser. Heri ligger, at vi over en længere periode har lavet deltagerobservation i hverdagen i de institutioner, vi har undersøgt, og har indsamlet data om livet her. Vi har observeret både daglige rutiner og specielle hændelser, registreret, hvad man gør og snakker om, og interviewet deltagerne om deres praksisser og forståelser og de sammenhænge, de er udtryk for. Den slags undersøgelser går tæt på hverdagslivet, men er selvfølgelig kun punktnedslag i forhold til et samfunds totalitet og større historiske strømninger. Man kan principielt ikke vide, om lignende forhold gør sig gældende i andre familier, andre sociale miljøer, andre børnehaver eller på andre skoler, ligesom studierne ikke afdækker alle områder af institutionslivet, men kun afspejler det, der foregik og fremkom af betydning, mens vi var til stede. Det betyder dels, at vores data bestemmer analysens fokus, og at der derfor er emner af relevans for civiliseringsdiskussionen, som ikke vil blive diskuteret, dels at vi ikke kan hævde, at vores materiale er repræsentativt for alle familier, daginstitutioner eller skoler.

Alligevel er det en mere overordnet viden, vi søger. Selvom tilgangen er lokal og personbåret, er vores erkendelsesinteresse generel, rettet mod samfundets værdigrundlag og forståelsessammenhænge. Det betyder, at vi på baggrund af samtaler,

interviews og observationer i de konkrete kontekster har forsøgt at forstå, hvorfor folk gør, som de gør, men også mere overordnet har søgt at belyse grundlaget for de opdragelsesprioriteringer, vi har iagttaget. Med det teoretiske begreb 'civilisering' har vi analyseret materialet med særligt fokus på normer og vurderinger om, hvad der er ordentlig opførsel, og hvad der ikke er det i omgang med andre. Gennem denne tilgang har vi ønsket at belyse såvel det værdimæssige grundlag for opdragelse som de sociale konsekvenser, vurderinger har i familier og børneinstitutioner. Selvom vores hverdagslivsfokus og fortolkninger af praksis i enkeltinstitutioner på mange måder adskiller sig fra Elias' store civilisationshistoriske penselstrøg, er vores erkendelsesinteresse ikke ulig hans. Hans kilder er nogle andre (overvejende skriftlige og historiske) end vores (der overvejende består af observationer og interviews), og hans kulturhistorisk videnskabelige ambition væsentlig mere omfattende. Men i tråd med hans grundlæggende interesse for forholdet mellem enkelte menneskers praksis og de større sociale sammenhænge er vores bestræbelse her at belyse mere grundlæggende kulturelle værdier og sociale standarder. Gennem en udforskning af de institutionelle praksisser, der netop har til hensigt at opdrage samfundets nye medborgere, sætter vi fokus på normer og standarder for social omgang. Det er hermed vores håb både at give indblik i et kulturelt værdigrundlag og i sociale processer, der løbende udfordrer eller bekræfter værdierne og danner afsæt for både selvforståelser, fællesskaber og distinktion.

Bogens opbygning

Bogen er en antologi, da kapitlerne er skrevet af flere forfattere og bygger på forskellige undersøgelser foretaget i forskellige institutioner. Kapitlerne kan derfor læses hver for sig. Ikke desto mindre er det vores ambition, at bogen kan læses i sin fulde længde som en samlet analyse af det opdragende arbejde, der aktuelt finder sted i danske børneinstitutioner. I den forstand betragter vi det selv som en monografi. Forfatterne er alle antropologer, og etnografiske metoder ligger til grund for analyserne. Det vil sige, at materialet er indsamlet gennem længere tids feltarbejde med observationer, kvalitative interviews og samtaler i hverdagen i de udvalgte institutioner. Vi har bogen igennem prioriteret nærværet af det empiriske materiale ganske højt, specielt i bogens seks empiriske kapitler. Det kommer frem gennem en udbredt brug af situationsbeskrivelser, referater af samtaler og direkte citater. Alle ord, der stammer fra det empiriske materiale, er gengivet med kursiv, og direkte citater markeres udover kursiv også ved citationstegn. Da alle personer og institutioner er anonyme, er de anvendte egennavne pseudonymer.

De to første kapitler, 'Civilisering. Et perspektiv på opdragelse, omgangsformer og distinktioner' og 'Samfundets børn. Civilisering, barnesyn og institutionalisering', er skrevet af Laura Gilliam og Eva Gulløv. De udgør tilsammen en indføring i og diskussion af bogens teoretiske perspektiv på institutionel opdragelse. I kapitel 1 præsenterer vi Elias' civiliseringsbegreb og giver vores bud på en fortolkning og anvendelse af hans teoretiske pointer i forhold til en analyse af civilisering som ideal, proces, forskelsmarkør og opdragelsesprojekt. Her diskuterer vi også begrebets forhold til relaterede begreber og teorier. I kapitel 2 vender vi blikket mod børneinstitutionerne i Danmark og diskuterer institutionaliseringen af barndommen og opdragelse fra det civiliseringsperspektiv, vi har præsenteret i kapitel 1. Vi beskriver udviklingen af det syn på børn og opdragelse, som har præget danske daginstitutioner, skoler og familier siden 2. verdenskrig, og diskuterer, hvordan de vekslende opfattelser reflekterer forskellige forståelser af det civiliserede menneske.

Efter denne indføring følger bogens seks empirisk funderede kapitler. Kapitel 3, 'Den tidlige civilisering. En flertydig bestræbelse', der er skrevet af Eva Gulløv, omhandler civiliseringsarbejdet i de første offentlige institutioner, børn selvstændigt agerer i – nemlig vuggestuer og børnehaver, her belyst gennem to integrerede institutioner og to børnehaver. Det vises, hvordan der i det pædagogiske arbejde gøres brug af en række civilisatoriske modpoler (det naturlige, det dyriske, det vilde, det barbariske), der virker civiliserende ved at bevidstgøre børnene om grænserne for deres udfoldelser, og hvad der kendetegner det ordentlige menneske. Det vises imidlertid samtidig, at det ikke er helt entydigt, hvor det lille barn selv skal placeres i forhold til disse kontraster. Barnet opfattes nemlig på én gang som beundringsværdigt naturligt og som et stykke natur, der skal tilpasses og kultiveres. Denne tvetydighed betyder en vekslen i omgivelsernes reaktioner og en utydelighed i deres forventninger, som på den ene side giver børnene et vist råderum, men på den anden side rummer indirekte formulerede vurderinger og krav, som ikke alle børn mestrer lige godt.

I tråd hermed, men belyst fra børneperspektiv, viser Karen Fog Olwig i kapitel 4, 'Børns socialitet. Fortolkning og forhandling af civiliseringsprojektet i børnehaven', hvordan børnene i børnehaven kan ses som 'endnu ikke civiliserede'. Dette er ikke kun begrænsende, men giver også muligheder for kropslige og følelsesmæssige udtryk (f.eks. at lege med maden og bruge toiletterne som legesteder), som ikke er socialt acceptable for voksne. Olwig viser, hvordan børnene således udnytter deres særlige position uden for det civiliserede til at omdanne institutionen til deres eget sted og danne forskellige midlertidige eller mere varige fællesskaber. Kapitlet er baseret på en række interviews med unge mennesker, der ser tilbage på deres tid i børnehaver og forholder sig til de opdragelsespraksisser, de her mødte.